

H.P. Berlage
1856-1934

een korte biografie

Leo Rademaker

Uitgeverij Aspect

Inhoudsopgave

Woord vooraf | vii

1. Leven en werk | 1
2. Afsluitende notities | 63
3. Selectief overzicht van leven en werk in jaartallen | 65

Geraadpleegde literatuur | 67

Woord vooraf

In het Nederlandse culturele landschap neemt de architectuur geen geringe plaats in. Onze bouwkunst staat internationaal zelfs in hoog aanzien.

Eén van de stuwkrachten die deze bloei mogelijk hebben gemaakt is Berlage, vooral bekend door 'De Beurs van Berlage' en het Gemeentemuseum Den Haag. Deze twee belangrijkste objecten zullen in deze kleine publicatie uitgebreider worden belicht dan andere projecten.

Het zal de kritische lezer opvallen dat ik, als socioloog, me vrijwel van 'technisch' commentaar heb onthouden. Hopelijk wordt dit door de leek niet gemist.

Ook deze publicatie heb ik niet zonder steun gereed kunnen maken. Paul Weenink (socioloog) en Jeroen Rademaker (bouwkundige, mijn zoon) zeg ik dank voor het aandachtig doornemen van de tekst, terwijl ik Anne-Marie Krens (Tekstbeeld, Oegstgeest) hartelijk dank voor de verzorging van de tekst in diverse stadia.

Bovendien wil ik Willemijn de Vet – marketingmanager van de Beurs van Berlage – en Maaïke Staffhorst – persvoorlichter van het Gemeentemuseum Den Haag, gebouwd door Berlage – bedanken voor de toestemming afbeeldingen te plaatsen ontleend aan: Carlijn Simons, *Beurs van Berlage*. Amsterdam: Beurs van Berlage CV/Local World BV 2012, en Yvonne Brentjens en Titus M. Eliëns, *H.P. Berlage*. Zwolle/Den Haag: Waanders/Gemeentemuseum Den Haag 2010.

Dit bescheiden werkje draag ik op aan mijn lieve vrouw Tineke, die mij veel te vroeg is ontvallen.

Leo Rademaker,
Oegstgeest 2019

1. H.P. Berlage

1 | Leven en werk

Wellicht is hij wat minder bekend dan zijn tijdgenoten Van Gogh, Multatuli en Couperus, hij timmerde letterlijk nóg zichtbaarder aan de weg: Hendrik Petrus Berlage, in 1856 te Amsterdam geboren uit het huwelijk van Nicolaas Willem Berlage – hoofd van de burgerlijke stand ter stede – en Anna Catharina Bosscha. Niet alleen als architect blijkt hij vruchtbaar: samen met zijn echtgenote Marie Bienfait mocht hij zich verheugen in drie dochters en een zoon.

Berlage groeide op in een welgesteld en voornaam milieu. Zijn familie telde vele professoren en onder hun vrienden en kennissen had men vele geslaagde zakenlieden, politici en kunstenaars.

Na in Arnhem de Hogere Burger School te hebben afgerond, heeft hij te Amsterdam twee jaar doorgebracht aan de Rijks Academie voor Beeldende Kunsten, een studie die hij afbrak omdat het hem aan voldoende talent als schilder ontbrak. Teken en kon hij overigens voortreffelijk. Dat kon hij later tonen in zijn geïllustreerde reisimpressies en dat kwam hem ook goed van pas bij het tekenen van de ontwerpen voor zijn bouwkundige projecten.

Succesvoller was zijn volgende studie aan het Polytechnikum te Zürich waar hij van 1875 tot 1878 architectuur studeerde en onder invloed kwam van de bekende Duitse bouwkundige Semper, die pleitte voor eenvoudige, sobere geometrische vormen, waarbij decoraties werden geminimaliseerd.

Hierna meenden zijn ouders en waarschijnlijk ook hijzelf dat hij recht had op een recreatief-studieuze culturele reis, die in zijn milieu niet ongebruikelijk was: de 'Grand Tour', in dit geval een verblijf van 1879 tot 1881 in Oostenrijk, Duitsland en – vooral – Italië. In het bijzonder de Italiaanse steden maakten op hem een grote indruk: Rome, de 'eeuwige stad', de vroegere hoofdstad van de wereld, gebouwd op zeven heuvels, met de Pieterskoepel ('het mooiste silhouet der aarde'), met zijn 350 kerken, zijn honderden monniken hun rozenkrans prevelend, priesters, gekleed als rode kreeften, en

de honderden kunstenaars: schilders, beeldhouwers en architecten. Florence, de 'bloemenstad' en voor kunsthistorici de eerste stad van Italië. Venetië, de 'drijvende stad', poëtischer dan Parijs of Wenen, mede door de prachtige vrouwen met hun koolzwarte ogen. Berlage zou daarna nog vele reizen maken: naar Frankrijk (1888), de Verenigde Staten (1911), Nederlands-Indië (1923) en Rusland (1929).

In 1882 wordt hij medewerker van Sanders, een welgestelde zakenman en als architect leidinggevend aan een gerenommeerd bureau. Via hem zal Berlage vele introducties verkrijgen in belangrijke Amsterdamse kringen, die hem opdrachten voor bouwprojecten zullen opleveren. In een nog latere levensfase zal hij zich in invloedrijke Amsterdamse kringen begeven en zich als een echte 'netwerker' ontwikkelen: hij kende iedereen en iedereen kende hem.

Men kende hem als een kleine, fragiele man met een kort geknipt, wit sikje, aimabel, zachtmoedig, enigszins melancholiek, maar zelfverzekerd en onverstoorbaar. Velen zullen zijn voordrachten hebben gehoord en hebben vastgesteld dat hem niet de gave van het woord was toegefallen. Velen zullen zijn geschriften hebben gelezen en tot de slotsom zijn gekomen dat hij bepaald geen heldere pen voerde. Qua godsdienst kan hij calvinist worden genoemd, qua politieke stellingname sociaal-democraat of socialist, met lichte marxistische trekjes.

In de 'periode Sanders' bouwt hij het – later afgebroken – Volkskoffiehuis 'De Hoop' (1884, afb. 2) min of meer in het verlengde van zijn politieke voorkeur, daarna bouwt hij in 1893 het gebouw voor de 'Algemeene Mij. van Levensverzekering' (1893, afb. 3) en het kantoor van 'De Nederlanden van 1845', beide te Amsterdam: deze laatste projecten bepaald niet in overeenstemming met zijn ideologische affiniteit. Hij wordt bevriend met de hoofddirecteur van 'De Nederlanden van 1845' Carel Henny en zal voor hem niet alleen nog een aantal kantoren bouwen in Den Haag, Utrecht, Rotterdam en Purmerend, maar ook een villa voor de directeur zelf.

Trots zal Berlage ongetwijfeld zijn geweest op de totstandkoming van zijn gebouw voor de Algemeene Nederlandsche Diamantbewerkerbond te Amsterdam (1900, afb. 4) en blij met de goedkeuring van zijn socialistische vrienden. Trots zal hij eveneens zijn geweest

op zijn creatie, de Amsterdamse Koopmansbeurs – later genoemd De Beurs van Berlage – ook al zal hem de kritiek van zijn socialistisch bevlogen vrienden hem hebben gestoord, dat hij een dergelijke ‘tempel van verderf’ heeft willen bouwen.

De totstandkoming van deze ‘tempel van Mammon’ is overigens een heel apart verhaal. Aanvankelijk werd de beurshandel in de open lucht gehouden: op straat, op de stoep, onder luifels, soms in de kerk. In de zeventiende eeuw leek het passend om Amsterdam – naar het oordeel van Vondel ‘in macht en rijkdom ongemeten’ – te verrijken met een beursgebouw. Dat kwam er, van de hand van Hendrik de Keyser, ‘stadssteenhouwer ende beeldsnijder’, die als stadsarchitect tijdens zijn leven verantwoordelijk was voor bijna alle belangrijke gebouwen. In de loop der jaren traden er verzakkingen op en dreigden pilaren ’t te begeven. In 1836 werd er een prijsvraag uitgeschreven voor een nieuw gebouw, dat de tijdelijke houten noodbeurs moest vervangen. Het ontwerp van Zorcher werd gekozen, een ontwerp dat anonieme kritiek kreeg van een later ontmaskerde afgewezen prijsvraagdeelnemer. Om kosten en veel heisa te besparen, werd besloten de koning niet uit te nodigen. Tevergeefs, want Willem II had zich zelf reeds uitgenodigd! Na veel gesteggel was besloten het beursgebouw niet te overdekken, eenmaal gebouwd, nam men tóch overdekking ter hand. Het gebouw werd al spoedig te klein en bovendien was de akoestiek bijzonder slecht. Een passender gebouw bleek noodzakelijk. Daartoe werd in 1884 opnieuw een prijsvraag uitgeschreven. Bijna 200 inzendingen kwamen binnen, waaronder een ontwerp van Sanders en Berlage (afb. 5) dat in niets leek op het latere, sobere, gebouw. Bij de ingediende interieurschetsen bleek het tekentalent van Berlage goed van pas te komen (afb. 6). Overigens leefden er ook heel andere ideeën, zoals het ‘Boulevard-plan’ dat jaren later werd opgeworpen (afb. 7), een plan dat door een brede boulevard, loodrecht op het Centraal Station, Amsterdam meer allure moest geven. Het ontwerp van Sanders/Berlage werd niet uitgekozen, maar haalde wel de laatste vijf. Het winnende ontwerp werd echter in tweede instantie afgewezen omdat de bouwmeester de kostenlimiet had overschreden en bovendien dermate was geïnspireerd door een Frans raadhuis, dat velen van plagiaat repten. En ook hier een frappant incident:

een jubelende anonieme recensie betreffende een ingezonden ontwerp bleek opgesteld door de indiener. Alhoewel deze heer hierom niet zal zijn geprezen, werd hij later tóch stadsbouwmeester.

De impasse werd doorbroken door een dubieus een-tweetje tussen de socialistische wethouder Treub en Berlage, die aanvankelijk als adviseur werd aangesteld, maar daarna – zonder voorafgaand overleg met de gemeenteraad – door het gemeentebestuur als architect werd benoemd en eindelijk resulterend in de ‘Beurs van Berlage’, in 1903 gereedgekomen (afb. 8). De feestelijke opening werd verricht door koningin Wilhelmina en prins Hendrik en koningin-moeder Emma, terwijl Berlage werd geridderd. Op dit laatste hadden republikeinse socialisten kritiek: Berlage zou als een bourgeois-ijdelruit een dergelijk eerbewijs maar al te graag hebben willen krijgen.

De ontvangst van de Beurs was verschillend: velen vonden dat het hier een ‘monumentaal’, ‘voornaam’ en ‘vernieuwend’ gebouw betrof. Anderen vonden het echter een ‘fabriek’, een ‘kazerne’, een ‘gevangenis’. Van katholieke zijde kwalificeerde men het als een ‘echt protestant gebouw ... in harmonie met onze sombere luchten ... onze zwaartillende geest’.

Het was een groot, complex gebouw: drie grote beurshallen (de graan-, goederen- en effectenbeurs), een vergaderzaal, een directiekamer, een café, kantoren en dienstruimten, een conciërgkamer, portalen, etcetera.

Berlage, als voorstander van ‘Gesamtkunst’ had voor de beelden buiten de hulp ingeroepen van Van Lambert van Zijl (afb. 9) en zichzelf ingeschakeld voor het ontwerpen van de klok (afb. 10). Binnen vielen de geometrische verhoudingen en de zichtbare constructie-elementen op (afb. 11). Bovendien was het interieur royaal van decoraties voorzien: Albert Verwey zorgde voor opschriften in de hal (afb. 12), Jan Toorop nam de tegeltableaus in het café voor zijn rekening (afb. 13), Joseph Mendes da Costa tekende voor het houtsnijwerk in de directiekamer (afb. 14), Antoon Derkinderen verzorgde de glas-in-lood-ramen in de Berlage-zaal (afb. 15), terwijl Roland Holst eveneens diverse muurschilderingen creëerde.

Helaas vertoonde Berlages creatie al gauw mankementen: in de wanden verschenen scheuren en het verwarmings- en ventilatie-

systeem vertoonde gebreken. Na jaren bleek ook een ingrijpende versteviging in de fundering noodzakelijk. Maar bovendien werden bepaalde ruimten tóch te klein en kregen concurrentie van modernere nieuwbouw. Aldus vond er een transformatie plaats die de socialist Berlage had voorzien en die door zijn companen ook in geschrift en beeld in het interieur was aangeduid, namelijk de verandering van kapitalistisch bolwerk in een meer volks 'cultuurpaleis'. Dat laatste is het vandaag de dag. In de huidige Beurs van Berlage worden concerten gegeven en andere muziekevenementen gehouden, exposities georganiseerd en feesten en diners aangericht. Ook de jaarlijkse lintjesregen daalt in de Beurs neer. Als voorlopig hoogtepunt kan de huwelijksinzegening gelden van Willem Alexander en Máxima, in 2002 (afb. 16).

Hoe dan ook, met 'zijn' Beurs was Berlages naam definitief gevestigd. Duidelijk was dat romantiek was ingeruild voor rationalisme en functionaliteit en dat de 'nieuwe zakelijkheid' een 'ingenieursperiode' in de Nederlandse bouwkunst had ingeluid, als een voorbode van 'Het Nieuwe Bouwen'.

Zéér opvallend was overigens dat de bouwmeester Berlage ook de vaardigheid had en er de aardigheid in heeft gehad een veelheid van interieur-objecten te vervaardigen: stoelen, tafels, kasten, banken, lampen, klokken, gordijnen, behang, deurmatten, pendules, kandelaars, glaswerk, kristallen voorwerpen tot en met deurkrukken en scharnieren toe. Een inventaris van door hem vervaardigde objecten in de Beurs leverde een aantal van 650 op!

Een deel van dergelijke kunstzinnige gebruiksvoorwerpen werd later geëtaleerd in het mede door hem opgerichte 'Binnenhuis', bedoeld om ook de 'gewone man of vrouw' te doen kennismaken met fraaie ambachtelijkheid. De voorwerpen waren echter te duur voor de gemiddelde arbeider, die overigens ook niet in het begunstigende gezelschap verkeerde, waarin bijvoorbeeld coryfeeën als Philips en Lorentz participeerden.

Inmiddels had Berlage zich tevens als spreker en auteur aangediend. Vrijwel iedereen was het er over eens dat hij bepaald geen voordrachtskunstenaar was, en ook op zijn creaties als schrijver was bepaald wel wat aan te merken. Zo viel bijvoorbeeld de eerste alinea

Hoofdstuk 1

van Berlages eerste Nederlandstalige, substantiële, publicatie waarachtig niet mee:

‘Het is voor de nu levende kunstenaars niet alleen, maar zelfs meer nog voor hen, wier onderscheidingsvermogen voldoende is gescherpt en wier gevoel nog niet geheel is afgestompt, omdat nu eenmaal niet te miskennen valt dat alles went, en dat zelfs het allerlelijkste in staat is op den duur geen ergernis meer te wekken; het moet voor die allen wel smartelijk zijn te (moeten) erkennen, dat zij in een tijd leefden, welke niet vermocht te naderen tot het begin eener levensvermooiing, of ternauwernood tot een poging hun omgeving, hun woning, hun meubels, hun huisraad volgens een vast kunstbeginsel saam te stellen; integendeel slechts in staat is geweest die omgeving van een bedenkelijke nuchterheid eenerzijds, en van een ergerlijk prullige tot ploertigheid stijgende blufferigheid anderzijds te doen zijn.’ (Berlage, 1904: 13)

Je zou kunnen zeggen, dat de eenvoudige, heldere, constructie van zijn bouwwerken niet in zijn zinsbouw is waar te nemen. En wat moet een gewone sterveling nou aan met:

‘In het schoone heeft het zuivere erkennen de overhand gekregen; bij het verhevene is die toestand van het zuivere erkennen allereerst bereikt door een bewust en gewelddadig zich losrukken van de als ongunstig bekende betrekkingen van hetzelfde voorwerp tot den wil, door een vrij, door het bewustzijn begeleid zich verheffen boven den wil, en de op hem betrekking hebbende erkenningen.’ (Berlage 1911: 121)

Let wel, het betreft hier niet een kwaadwillige selectie: zijn boeken laten honderden van dergelijke duistere passages zien. Bovendien vallen in zijn publicaties de eindeloze herhalingen op in thematiek en formulering. Dit houdt wel in dat de hoofdpunten van zijn beschouwingen in het oog springen en goed zijn samen te vatten. Ik doe hieronder een poging.

Er zijn volgens Berlage drie natuurlijke behoeften: voeden, kleden en bouwen. Ze vormen elementen van cultuur en kunnen tot kunst worden verheven. Onder deze kunsten is de bouwkunst de leidende: schilderkunst en beeldhouwkunst zijn aan haar dienstbaar. De bouwkunst is de meest noodzakelijke: de maatschappij

kan schilderen en beeldhouwen ontberen, de bouwkunst niet. Deze bouwkunst is duidelijk de meest maatschappelijke en dient uitdrukking te zijn van een maatschappelijke idee, gedragen door een religieus besef. De bouwkunst dient 'stijl' te hebben, gekenmerkt door eenvoud en rust, waarin pronkklust en decadente versierlust, zoals in de barok en de rococo, afwezig zijn.

De 19e eeuw is de 'eeuw der lelijkheid', waarin het gebrek aan gezag heeft geleid tot barbarisme en het kapitalisme en geldzucht de behoefte aan schoonheid heeft verdreven.

Er zal echter een nieuw tijdperk aanbreeken waarin niet kerkelijke maar marxistische ideeën de stuwkracht zullen zijn naar een nieuwe cultuurfase waarin de gelijkheid van mensen de nieuwe religie zal zijn. Het ambachtelijke zal worden hersteld, ondersteund door de machine die kan realiseren wat de hand niet vermag. In deze tijdsfase zal onzekerheid en onrust worden vervangen door zekerheid en rust. De hoogte van de architectuur zal de waardemeter zijn van de cultuurgeschiedenis. We staan aan de vooravond van een nieuw tijdperk der beschavingsgeschiedenis waarin het persoonlijke en subjectieve heeft plaatsgemaakt voor het objectieve en het algemene ...

Als socialist heeft Berlage wel een idee wie schuld heeft aan het cultuurloze, burgerlijke, tijdperk dat we achter ons moeten laten:

'De heerschappij van het kapitaal heeft op haar groot zondenregister zeker wel deze allergrootste zonde, dat zij waarde hecht aan den schijn voor het wezen, en dat zij niet alleen de stoffelijke, maar ook de geestelijke lelijkheid op den troon heeft geplaatst.' (Belage 1910: 62)

Deze heerschappij zal echter, volgens Berlage, worden doorbroken door de sociaal-democratische beweging, 'de geweldigste, welke de geschiedenis kent'.

Belages diagnose is somber maar zijn verwachting is optimistisch. Bovendien heeft hij geduld:

'Zij die gelooven haasten niet. Want moge het ook tot weemoed stemmen, te weten, dat de nu levenden van dien schoonen tijd nog niets zullen zien, toch blijft de troost der illusie, dat uit dezen wanhopigen chaos van leelijkheid, wederkeerigen haat en materieel cynisme van